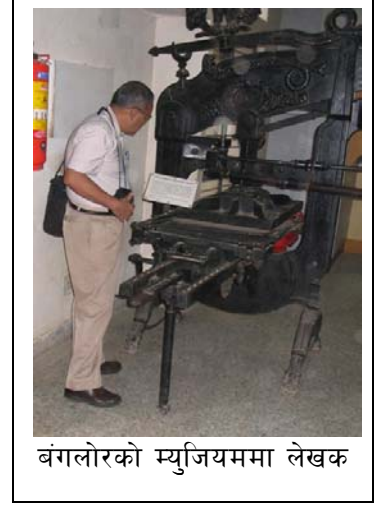

ऐतिहासिक गिद्धे प्रेस र औद्योगिक संग्रहालयको खाँचो

- विनयकुमार कसजू

नेपालको छापाखाना र पत्रपत्रिकाको इतिहासको थालनी प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाले विक्रम संवत् १९०८ मा बेलायतबाट फर्कदा ल्याएको हाते छापाखानाबाट सुरु हुन्छ । त्यो फलामे छापाखाना पछि गोरखापत्र छाप्ने कार्यालयलाई दिइएको थियो । त्यो छापाखानाको माथितिर गिद्धेको मूर्ति भएको हुनाले त्यसलाई गिद्धेप्रेस भन्ने गरिएको कुरा इतिहासमा पढ्न पाइन्छ । तर त्यो छापाखाना सग्लो रूपमा देख्ने मानिस नेपालमा थोरै मात्रै छन् । तीमध्ये एक जना कमल दीक्षित हुनुहुन्छ भन्ने कुरा गोरखापत्रको १०५ वर्ष प्रवेश स्मारिकामा छापिएको मेरे लेख “गिद्धे प्रेसको नालीबेली” को प्रतिक्रिया पढेर थाहा भयो ।

संयोग यस्तो पर्यो : २०६१ भदौ पहिलो साता सन् २००४ अगस्ट १८ को दिन दक्षिण भारतको सुन्दर शहर बंगलोरमा अचानक गिद्धेप्रेससँग जम्काभेट भयो । भारतको सूचना प्रविधिको शहर मानिने बंगलोर शहरमा भारतका ख्यातिप्राप्त वैज्ञानिक विश्वेश्वरैयाको नाममा सन् १९६० देखि एउटा औद्योगिक संग्रहालय छ संचालन भइरहेको छ । युनेस्कोले आयोजना गरेको गरिबका लागि सूचना प्रविधि परियोजना अन्तर्गत आयोजित गोष्ठीमा भाग लिन गएको बेलामा बंगलोरका ऐतिहासिक स्थान र संग्रहालय हेर्ने मेसोमा म मित्र सोमनाथ अर्यालसँग त्यो संग्रहालयमा पुगेको थिएँ । संग्रहालय खास गरी विज्ञान र औद्योगिक शिक्षाका विद्यार्थीहरूका लागि निकै उपयोगी रहेछ । सूचना र संचार प्रविधिको विकासका बारेमा पनि संग्रहालयमा धेरै सामग्री राखिएका छन् । संग्रहालय अवलोकनको अन्त्यतिर पुराना छापाखानाहरूको खण्डमा पुग्यौँ । त्यहाँ सर्पलाई पंजाले समातेको बाजको मूर्ति भएको हाते प्रेस देख्दा मैले आफूलाई अचानक जंगबहादुरको गिद्धेप्रेस अगाडि उभिन पुगेको अनुभव गरें । इतिहासको अगाडि उभिएको अनुभव गरेर म रोमांचित भएँ । प्रेसको विभिन्न कुनाबाट फोटो खिचें र मित्रलाई पनि खिचन लगाएँ ।

बंगलोरको म्युजियममा लेखक

विश्वेश्वरैया संग्रहालयमा भएको कोलम्बियन प्रिन्टिङ प्रेस

यो प्रेस बंगलोरको प्रिन्टिङ, स्टेसनरी एण्ड पब्लिकेसनका निर्देशकले दान गरेका थिए । जिन्सी क्रमसंख्या एसीसीएन. नं. ७६.३१४ थियो ।

त्यो प्रेसमा राखिएको परिचय पाटीको पनि फोटो खिचें । त्यसमा लेखिएको व्यहोरा यस्तो छ :

“कोलम्बियन प्रिन्टिङ प्रेस उन्नीसौँ शताब्दीको सबैभन्दा लोकप्रिय फलामे हाते छापाखाना थियो । फलाममा गडिएका बुझाहरूले गर्दा यो हेर्दा राम्रो हुनुका साथै काम गर्न पनि सजिलो थियो । यसको आविष्कार फिलाडेल्फियाका जर्ज क्ल्यामरले गरेका थिए । यसमा थोरै बल लगाउँदा धेरै काम गर्ने शक्ति प्रवर्द्धक लिभरहरू थिए, जसले गर्दा कोलम्बियन प्रेस अरु प्रेसभन्दा निकै उच्च स्तरको थियो । यसमा काम गर्ने प्रेसम्यानलाई अरु प्रेसमा भन्दा कम धपेडी हुन्थ्यो । धेरै संख्यामा उत्पादन गरिएको यो पहिलो हात प्रेस थियो ।”

गिद्धे प्रेसको सही नाम हो कोलम्बियन प्रिन्टिङ प्रेस । यो हाते प्रेस हो । हातेप्रेसका आविष्कारक जर्मनीका गुटेनबर्गले सुरुमा अंगुर निचोर्ने हाते मेसिनलाई सुधारेर अक्षरमाथि मसी दलेर त्यसमाथि कागतको पाना राखेर माथिबाट चाँपेर सिसाका अक्षरको छाप कागतमा उतार्ने उपाय अपनाएर छापाखाना बनाएका थिए । यो हातेप्रेस त्यसैको सुधारिएको रूप हो । त्यो अमेरिकाको कोलम्बियामा बनेको थियो ।

नेपाल फर्केपछि गिद्धे प्रेसको बारेमा जानकारी बाँड्नु हुँदा उत्सुकता जाग्यो । तर अधुरो ज्ञान बाँड्नु उचित लागेन र थप जानकारीको लागि प्रयास गरें । नेपालभित्रबाट जानकारी पाउन नसकेपछि इन्टरनेटको सहारा लिएँ । कोलम्बियन प्रेसको बारेमा वेबसाइटमा खोजिनिती गर्दा थुप्रै जानकारी र फोटो पनि भेटिए । चालु अवस्थामा रहेको प्रेस विक्रीमा रहेको पनि देखियो ।

वेबसाइटबाट प्राप्त जानकारी अनुसार अमेरिकाको फिलाडेल्फिया राज्यका कारीगर जर्ज क्लाइमर (सन् १७५२ – १८४३) ले सन् १८०० देखि युरोपमा प्रचलित फलामे हातेप्रेसजस्तै काठको हातेप्रेस बनाउन थालेका रहेछन् । उनले १८१३ मा आफ्नै मौलिक विशेषताहरू भएको कोलम्बियन हातेप्रेस आविष्कार गरेका रहेछन् । उनले पुरानो खालको प्रेसमा धेरै सुधार गरेका थिए । खास गरी लिभर प्रणालीमा धेरै सुधार गरेर उनले थोरै बल लगाएर धेरै कागतमाथि धेरै दबाव दिन सकिने बनाएका थिए । माथि राखिएको बाजको मूर्तिले दुइटा काम गर्ने रहेछ । एक त यो अमेरिकाको राष्ट्रिय चिन्ह भयो । अर्को काम कागतमा छाप लिइसकेपछि माथिको गहुँगो ढिक्कलाई उचाल्नका लागि चाहिने विपरीत बल (काउण्टर वेट)को रूपमा पनि त्यो बाजको काम लिइएको रहेछ ।

सन् १८३० मा जर्ज क्लाइमरले बनाएको फलामे हाते प्रेस । यसको साइज २० X ३० इंच थियो ।

कोलम्बियन प्रेसको मोल त्यस बेला चारसय डलर रहेछ । काठको हातेप्रेसको मोलभन्दा यो दोब्बर नै रहेछ । अमेरिकामा यो प्रेस निककै लोकप्रिय भयो । तर जर्ज क्लाइमर त्यसको विक्रीबाट सन्तुष्ट थिएनन् किनकि त्यहाँका मुद्रण व्यवसायीहरूको रुचि काठको हातेप्रेसतिर बढी थियो । यसैले उनले सन् १८१८ मा बेलायतमा आफ्नो व्यवसाय सारे । त्यहाँ उनले निककै सफलता पाए । बेलायतमा बनेको प्रेसको नाम उनले कोलम्बियन नराखी आफ्नै नाम राखे । १८२५ मा जोन डिक्सन उनीसँग मिसिएर दुबैजनाको नाममा प्रेस बन्न थाल्यो । सन् १८४० देखि युरोपका दर्जनौं कम्पनीहरूले विभिन्न देशमा यस्ता प्रेसहरू बनाउन थाले । प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले बेलायतबाट ल्याएको प्रेस यस्तै हो ।

सन् १८१३ मा जर्ज क्लाइमरले बनाएको फलामे हाते प्रेस । यसको साइज २१ X २९ इंच थियो ।

गिद्धे प्रेसको ऐतिहासिक महत्व भएको र यसको सिंगो फोटो नेपालमा प्रकाशित नभएको हुँदा मैले उपरोक्त जानकारीसहितको एउटा लेख र बंगलोरको संग्रहालयमा भएको प्रेसको फोटो र वेबसाइट बाट प्राप्त दुइटा फोटो इमेल र सीडीमा समेत राखी गोरखापत्रलाई पठाएँ । लेख त छापियो तर प्रेसको कुनै पनि फोटो छापिएन ।

सो लेखमा भएको गल्ती सच्याउँदै कमलमणिजीको प्रतिक्रिया छापियो । 'त्यो छपाखाना सग्लो रूपमा देख्ने मान्छे सायद अहिले जीवित छैन' भन्ने मेरो भनाइलाई सच्याउँदै उहाँले लेख्नु भयो, "गिद्धे प्रेसले गोरखापत्र छपाखानामा प्रुफ भिक्ने जस्तो साधारण काम गरेको देख्ने एकजना म जीवित नै छु । संवत् २०१४ सालमा छापिएको 'यस्तो पनि' भन्ने कितापमा मैले लेखेको रहेछु 'वर्षौंसम्म काम लिदा पनि बिग्रन नमान्ने यो मेसिनबाट अचेल प्रुफ तान्ने इत्यादि मोटा काम लिइँदो रहेछ' (पृ. २१) । र त्यस प्रेसमा त्यसका निर्माताको नाम 'भी.एण्ड जे. फिज्जिन्स मेकर्स' लेखिएको पढेर त्यो पनि त्यस लेखमा मैले लेखेको रहेछु । त्यो 'गिद्धे प्रेस' प्रेमराज शर्मा गोरखापत्रको संपादक रहेसम्म त्यस छपाखानामा थियो । उहाँले

त्यसलाई म्युजियममा पठाउनुपर्छ भन्नु भएको म सम्झन्छु । हुन सक्छ त्यसलाई म्युजियममा पठाउन भनी खोलखाल गरेपछि कारणवस नपठाइएकोले ऐले त्यसको भग्नावशेषको फोटो मात्रै बाकी भए तिनको सुरक्षा गरी राख्नुपर्छ भन्ने मेरो सुझाव छ ।"

उक्त प्रतिक्रियाका लागि धन्यवाद दिँदै मैले लेखेको थप जानकारी पनि गोरखापत्रमा छापिएको थियो । त्यसमा मैले 'जर्ज क्लाइमर बेलायत सरेर कोलम्बियन प्रेसलाई आफ्नै नाममा उत्पादन गर्न थालेपछि युरोपमा अरु कम्पनीले पनि त्यही खालको प्रेस उत्पादन गर्न थालेको हुनाले नेपालमा ल्याइएको प्रेस उत्पादक कम्पनीको नाम अर्कै भएको हुनसक्छ' भनी लेखेको थिएँ साथै 'जुद्ध शमशेरले थालेको कपडा बुन्ने तानदेखि राष्ट्रिय कम्प्युटर केन्द्रले फालेको कम्प्युटरसम्म थुप्रै यन्त्र उपकरणलाई एकैठाउँमा संग्रह गरेर नेपालमा औद्योगिक विकासको इतिहास झल्काउने औद्योगिक संग्रहालय बनाउन पाए कति बेस हुन्थ्यो भनी लेखेको थिएँ ।

गोरखापत्रको विशेष अंकमा छापिएको मेरो लेखसँगै गिद्धे प्रेसको फोटो पनि छापिएको भए फोटोले नै धेरै कुरा बताउने थियो । तैपनि विस्तृत जानकारी लिन खोज्ने पाठकले इन्टरनेटको मदत लिएर गुगल वेबसाइटमा

कोलम्बियन प्रेस टाइप गरेर गिद्धेप्रेसको फोटो र त्यसबारे थुप्रै जानकारी भेटाउनसक्छ । अहिले पनि कतिपय व्यक्ति र संस्थासँग चालु अवस्थाको गिद्धेप्रेस छ, र उनीहरू त्यो प्रेस बेच्न चाहन्छन् । एउटाले त त्यसको मोल पैतीस हजार डलर राखेको छ ।

गोरखापत्रको १०५ वर्ष प्रवेशांकमा छापिएको गिद्धे प्रेसको भग्नावशेषको फोटो

गोरखापत्रको उक्त विशेष अंकमा छापिएको गिद्धेप्रेसको भग्नावशेषको फोटो अहिले राष्ट्रिय संग्रहालयमा अलपत्र परिरहेको प्रेसको पार्टपुर्जाको फोटो रहेछ । त्यसलाई नपुग किल्लाकाँटा थपेर सग्लो बनाउन सकिन्छ होला । तर फोटोमा देखिएका सबै पार्टपुर्जा हाते प्रेसका होइनन् । नेपालको संचारको इतिहाससँग यति घनिष्ट रूपमा गाँसिएको गिद्धे प्रेस नमुनाको रूपमा कतैबाट ल्याएर राख्न पाए पनि हुन्थ्यो ।

यसैबीच नेपालमा सञ्चारको विकासको अध्ययन गर्ने मेसोमा संसारमा दुर्लभ कतिपय यन्त्रउपकरण नेपालमा अलपत्र परेको कुरा थाहा भयो । कम्प्युटर र डिजिटल युगमा अन्यत्र म्युजियममा राखिएका खुट्टाले चल्ने छापाखाना, प्राविधि दृष्टिले संचालन गर्न अनुपयुक्त भइसकेका रानी पोखरीमा ऐन हेर्दाहेर्दा नथाक्ने घण्टाघर, चन्द्रशमशेरको पालादेखि विजुली बाल्दै आएको फर्पिङको जेनरेटर, त्यति बेलै फर्पिङको पोखरी, पावरहाउस र काठमाडौँ विजुली अफिसबीच संचालित हातले दम दिएर चल्ने म्याग्नेटो फोन,

काठमाडौँबासीलाई सस्तो सामान पुर्याउने जिम्मा लिएको रोपवे लगायत थुप्रै सामग्री छन् । नेपालीहरूको दक्षताले गर्दा तीमध्ये कतिपयले अहिले पनि काम दिइरहेका छन् भने कतिपय उपकरण बेवारिसे अवस्थामा छन् । नेपालको औद्योगिक विकास ती साक्षीहरूलाई जतन गरेर म्युनियममा राख्न पाए कति बेस हुन्थ्यो ! भविष्यका सन्तानले आफ्नो पुर्खाको प्रयास देख्न पाउँथे । धन्यवाद !

गोरखापत्र विशेष, १०७ औँ वर्ष प्रवेश अंक २०६४।०१।२४।२ मा प्रकाशित